

Oud in een Ghanees dorp: beeld en ervaring

Sjaak van der Geest¹

Voor *Ɔpanyin Yaa Amponsaa*²

De Akan term Ɔpanyin verwijst naar de succesvolle en gerespecteerde oudere die in moreel opzicht een voorbeeld voor allen is. De Ɔpanyin is wijs en onzelfzuchtig, hij weet zichzelf te beheersen en wijdt zijn dagen aan het welzijn van de familie. Het begrip van Ɔpanyin (iemand die 'tot volle bloei' is gekomen) wordt gecontrasteerd met infantiliserende termen die in de Nederlandse cultuur soms voor ouderen gebezigd worden. De auteur stelt dat de Ghanese Ɔpanyin een ideaalbeeld is dat in de werkelijkheid nauwelijks voorkomt. Het gebruik van de term Ɔpanyin is deel van een 'coping' strategie van ouderen die hun status in de gemeenschap grotendeels verloren hebben. Tijdens het onderzoek, dat uitgevoerd werd in een Ghanees dorp, maakte de auteur gebruik van spreekwoorden als 'katalysators' voor discussies over de betekenis van ouderdom.

[ouderen, respect, wijsheid, infantilisering, spreekwoorden, Akan, Ghana]

'Oud' wordt in onze cultuur overwegend met negatieve zaken geassocieerd (Bytheway 1995). Het is een periode waarin men geleidelijk aan het meest waardevolle van het leven verliest: energie, gezondheid, maatschappelijk aanzien, werk, bewegingsvrijheid, onafhankelijkheid, lichamelijke schoonheid, seksuele verlangens, vrienden, kinderen, een partner, ja zelfs herinneringen. Weinigen zien met verlangen uit naar hun oude dag en zij die zeggen dat te doen, worden ervan verdacht het onafwendbare te rationaliseren en zich er op die manier in te schikken.

Men onderneemt pogingen de ouderdom te herwaarderen als een periode van groei in menselijkheid en wijsheid, een periode waarin de vreugden en de pijnen van het leven meer intens worden beleefd dan tevoren en waarin waarden als schoonheid, goedheid en genegenheid een diepere betekenis hebben dan toen men jong was. Ook die pogingen worden met argwaan bekeken. Tracht men van de nood een deugd te maken? Is het een strategie tegen de discriminatie van ouderen?

Slater (1995), die zijn boek over de psychologie van het oud-worden de optimistische ondertitel "Looking forward" meegaf, citeert daarin zijn eigen vader: "Nobody wants to be old". De ironie van onze maatschappij is echter tevens dat "Nobody wants to die" en dat als gevolg daarvan meer mensen dan ooit, langer dan ooit, oud zijn.

Is het 'natuurlijk' dat mensen niet oud willen zijn? Is het een universeel verschijnsel dat mensen hun oud-worden als een voortschrijdend verlies ervaren? Als een tijd van verval? Tijdens mijn onderzoek in Ghana ontmoette ik diverse oude mensen die mij verzekerden dat de periode waarin ze nu verkeerden "de mooiste tijd van hun leven" was. Mijn 'moeder' Yaa Amponsaa: "Het is een zegen van God. Je hebt kinderen gebaard. Je bent samen met je kinderen en kleinkinderen. Je voelt je gelukkig. En als God je roept, dan ga je. Oud worden is een geschenk van God." Veel ouderen zeiden iets soortgelijks.

Wat moest ik daarvan denken? Waren ze oprecht? Wat betekende 'oud' voor hen? Waar men in Nederland slechts van kan dromen, werd in Ghana als een gevestigde waarheid, een feit, voorgesteld: ouderdom is een zegen. In dit essay doe ik verslag van enkele gesprekken met ouderen in een Ghanees dorp en tracht ik een dieper inzicht te verwerven in het hoe en waarom van dit positieve beeld van ouderdom.

Het onderzoek

Tussen 1994 en 1996 verbleef ik viermaal in Kwahu-Tafo, een dorp in het zuid-oosten van Ghana. De meeste bewoners van het dorp zijn Kwahu, een subgroep van de ongeveer zeven miljoen Akan die in het zuiden van Ghana wonen. Andere Akan groepen zijn onder meer de Asante, Fante, Akuapem, Akyem en Bono. Hun taal wordt Akan of Twi genoemd. De Kwahu staan in Ghana bekend als handelaars. Hun winkels, kiosken en marktkramen zijn door het gehele land te vinden.

Het 'traditionele' patroon van de Akan familie is dat van de matrilineage, de *abusua*, een grootfamilie die haar leden recruteert via de vrouwelijke lijn van afstamming. In de dagelijkse 'werkelijkheid' is dat patroon echter niet zo duidelijk terug te vinden. Het beginsel van vrouwelijke afstamming staat onder druk omdat vaders hun kinderen tot erfgenamen willen maken. Het bloed kruipt blijkbaar waar het letterlijk niet gaan kan: langs de mannelijke lijn. Het principe van de grootfamilie is eveneens aan slijtage onderhevig; met name kinderen trachten zich te onttrekken aan de solidariteitsverplichtingen die het familielidmaatschap met zich meebrengt. Beide ontwikkelingen hangen ongetwijfeld samen met de veranderingen die zich voltrekken in de Ghanese maatschappij. Deze krijgt het karakter van een liberale markteconomie waarin privé belangen steeds zwaarder gaan wegen. Men kan echter niet spreken van een eenduidig moderniseringsproces dat tot desintegratie van de *abusua* leidt. Het zijn juist privé belangen die mensen er de ene keer toe bewegen zich te onttrekken aan de familieverplichtingen maar hen een andere keer er juist toe aanzetten partij te kiezen voor de matrilineaire groep.

Die ambiguïteit van de *abusua* is ook terug te vinden in de positie van ouderen en de zorg die zij ontvangen. Apt (1996), die haar belangrijkste onderzoek bij de Fante heeft gedaan, ziet 'modernisering' (migratie, urbanisatie, onderwijs, enzovoort) als de hoofdoorzaak van de verslechterde situatie van ouderen. Twee rapporten van Brown (1984, 1995) komen tot eenzelfde conclusie. Stucki (1995) die antropologisch veldwerk heeft gedaan in Asante benadrukt echter dat ouderen juist op inventieve wijze

gebruik maken van de ambiguïteit in de huidige situatie en sommigen er weldegelijk in slagen succes, aanzien en rijkdom te verwerven. Zij weten de leden van de *abusua* aan zich te binden en in hun persoon de idee van één familie te handhaven. Mijn eigen onderzoek raakte ook verwickeld in een aantal ambiguïteiten. Een ervan, betreffende de beeldvorming van ouderen, komt in dit artikel ter sprake.

Ik voerde gesprekken met in totaal zo'n 35 oudere mensen.³ Met sommigen sprak ik slechts een of twee keer, met anderen had ik vijf of meer lange gesprekken. Alle gesprekken werden opgenomen, vertaald en uitgeschreven. Daarnaast legde ik korte bezoeken af die me meer leerden over de dagelijkse routines van oudere mensen en over de houding van degenen die met hen in hetzelfde huis woonden.

Voor het onderwerp van dit artikel, het beeld van ouderdom, maakte ik gebruik van spreekwoorden.⁴ Ik haalde een spreekwoord aan dat betrekking had op ouderen en vroeg om uitleg. Ouderen hebben een speciale relatie met spreekwoorden. De oudste ouderen, de voorouders, worden gezien als de auteurs van spreekwoorden en hun wijsheid is van generatie op generatie doorgegeven tot aan de ouderen van nu. Dezen citeren graag een spreekwoord. Zij tonen daarmee hun eruditie en onderscheiden zich van de jeugd die weinig van deze traditionele wijsheid weet. Zoals we verderop zullen zien, produceren spreekwoorden in twee opzichten wijsheid; het citeren zelf is een teken van wijsheid en de inhoud van het spreekwoord verkondigt in vele toonaarden dat de ouderdom een mens levenservaring, inzicht en beschaafdheid brengt. Vragen naar de betekenis van een spreekwoord bleek in de meeste gevallen dan ook tot geanimeerde gesprekken te leiden. De ouderen werden aangesproken op hun specialiteit.

Enkele termen

Als men het in het Twi over mensen heeft, is er geen bijvoeglijk naamwoord beschikbaar dat de toestand van 'oud' beschrijft. Een ding kan oud (*dada*) zijn, of men kan zeggen dat het er lang is geweest (*akye paa*). *Akye* heeft een passieve klank; het er-zijn heeft lang geduurd. Als men van mensen wil zeggen dat ze 'oud' zijn, moet men beroep doen op een actief en dynamisch werkwoord: *nyin*, groeien. *Wanyin* of *wanyin paa* (letterlijk: 'hij is gegroeid') betekent: 'hij is oud'. *Manyin* (ik ben oud) klinkt niet als een klacht maar als een compliment aan zichzelf: ik ben gegroeid, misschien wel 'volgroeid'.

Er zijn in het Twi vier termen waarmee men een ouder iemand kan aanduiden. Voor een man zijn dat *panyin*, *akwakora*, *akwakora posoposo*, en *nana*. Voor een vrouw zijn dat *obaa panyin*, *aberewa aberewa posoposo*, en *nana*. Mijn gesprekspartners stelden het gewoonlijk zo voor dat de eerste drie termen een chronologische orde vertegenwoordigden. *Panyin* is een ouder persoon die nog krachtig is naar geest en – tot op zekere hoogte – lichaam. *Akwakora* of *aberewa* is iemand die wat ouder is en meer gebukt gaat onder de lasten en gebreken van de ouderdom. Als ik scholieren vroeg een *akwakora* of *aberewa* te tekenen, werd het bijna altijd een persoon met een stok, vaak enigszins voorover gebogen. Een *akwakora posoposo* of *aberewa posoposo* is nog ouder, iemand die zo zwak is dat hij/ zij nauwelijks meer kan lopen, vaak aan bed

gekluiserd is. De term *nana* (letterlijk: grootvader/-moeder) heeft een meer algemene betekenis en wordt voor oudere mensen meestal als (aanspreek)titel gebruikt, het is een titel waar respect uit spreekt. De term wordt ook gebruikt voor belangrijke personen die niet echt oud behoeven te zijn. Een spreekwoord zegt: *Wowɔ sika a, na wɔfrɛ wo nana* (Als je geld hebt, word je *nana* genoemd). Als zelfstandig naamwoord verwijst de term letterlijk naar een grootouder (in classificatorische zin) of een voorouder.

Ik (S) vroeg 'mijn moeder' Yaa Amponsaa (A) of ik haar *aberewa* of *panyin* moest noemen.

A.: Ik ben *panyin*. Ik heb nog niet de leeftijd van *aberewa paa* (hele oude vrouw) bereikt. Mijn moeder was 160 toen ze stierf. Zij was een *aberewa paa*.

S.: Moet ik u dan *panyin* noemen en niet *aberewa*?

A.: Je mag zeggen wat je wilt.

S.: Maar wat heeft u het liefst?

A.: Noem me *Maame* (moeder) *Panyin*.

In diverse gesprekken ging ik verder in op het verschil tussen *panyin* enerzijds en *akwakora* en *aberewa* anderzijds. Ik (S) vroeg *panyin* Kwaku Nyame (N) waaraan je kon zien dat iemand *panyin* was. Hier volgt een fragment van ons gesprek:

N.: Je kunt het vooral zien aan de wijsheid die hij aan de jongeren geeft en aan de manier waarop hij zichzelf respecteert. Als je jezelf respecteert, respecteren de jongeren jou ook en geven je alles wat je nodig hebt.... Een *panyin* drinkt niet en gedraagt zich, en toont de jeugd respect.

S.: Is er een verschil tussen een *akwakora* en een *panyin*?

N.: Ja, een *akwakora* is zo oud dat hij niets uit zichzelf kan. Hij kan zelfs niet zonder hulp uit bed komen. Iemand moet hem overal bij helpen. Maar een *panyin* kan lopen, reizen en visites afleggen.... Ik ben oud, maar als ik niet ziek was, kon ik naar Koforidua en zelfs naar Accra reizen. Dus ben ik geen *akwakora*, een *akwakora* kan dat niet.

Nana Abena Ntiriwa (Nt), een oude vrouw, vroeg ik eveneens wat een *akwakora* of *aberewa* was:

Nt.: Als je oud bent, ben je *akwakora* of *aberewa*. Zo iemand kan niet werken.

S.: Waarom kan zo iemand niet werken?

Nt.: Waar is de kracht? De kracht is op.

S.: Waar is de kracht heen?

Nt.: (ze lacht) Ik zit hier. Ik kan niet naar het land. Ik kan niets. De kracht is op. Daarom ben ik een *aberewa*.

S.: Is het alleen omdat zij geen kracht meer heeft dat iemand *aberewa* genoemd wordt?

Nt.: Ja.

S.: Wat is er nog meer dat iemand tot *aberewa* of *akwakora* maakt?

Nt.: Sinds de dood van mijn man ben ik niet opnieuw getrouwd. Dat betekent dat ik een *aberewa* ben.

S.: Is er nog meer?

Nt.: Ik kan geen handel meer drijven. Dat betekent ook dat je *aberewa* bent. Als je handel drijft, heb je te eten. Als niemand je helpt, blijft er niets anders over dan te slapen. Zonder deze kinderen (ze wijst op de mensen om haar heen) zou ik nauwelijks iets te eten hebben.

S.: Dus, als je niet op het land kunt werken en geen handel kunt drijven, ben je een *aberewa*? Zijn dat de enige soorten werk die de *aberewa* of *akwakora* niet kan doen?

Nt.: Ja. Ik heb geen geld om handel mee te drijven. Het betekent dat ik een *aberewa* ben.

S.: Waaraan kun je zien of er wel of niet vreugde is in de situatie van een *aberewa*?

Nt.: Er is geen vreugde in het bestaan van een *aberewa*, want je kunt niet werken om te eten. Je kunt niet werken voor geld om iets te kopen.

S.: Betekent dat dat er helemaal geen vreugde is het leven van een *aberewa*?

Nt.: Ja.

Geleidelijk aan begon ik te vermoeden dat het verschil tussen *panyin* en *akwakora* of *aberewa* niet zozeer een kwestie van meer of minder jaren was, maar een uitspraak over het welbevinden van de betreffende persoon, over zijn/haar 'kwaliteit van leven'. De term impliceerde een oordeel over al of niet 'successful ageing'. De termen gaven niet alleen anderen de mogelijkheid om een dergelijke uitspraak over een ouder iemand te doen, ze werden ook door de ouderen zelf gebezigd om hun visie op zichzelf aan anderen duidelijk te maken. De citaten hierboven illustreren dit. Yaa Amponsaa wil het liefst met *Maame Panyin* aangesproken worden. Kwaku Nyame noemt zichzelf uitdrukkelijk *panyin*, hoewel hij in zijn verschijning, kromgebogen met een stok, een bijna stereotiepe *akwakora* is. Nana Ntiriwa noemt zich echter *aberewa*. Zij klaagt over haar leven en in zo'n klacht past het woord *aberewa*. *Meye panyin* (ik ben een *panyin*) klinkt bijna als zelfverheerlijking. *Meye aberewa* (ik ben een *aberewa*) impliceert de beperkingen van de oude dag. Het is echter niet ondenkbaar dat deze twee mensen in een andere situatie en in een ander gesprek een andere term voor zichzelf kiezen.

Ik besloot me te verdiepen in de mooie kant van de ouderdom en de betekenis van *panyin* verder uit te pluizen. Zoals gezegd, de vele spreekwoorden over de *panyin* vormden daarvoor een uitstekend uitgangspunt.

De mond van de *panyin* is sterker dan een god

Wijsheid, kennis, levenservaring en het vermogen om in de toekomst te kijken en mensen adviezen te geven zijn de eigenschappen van oude mensen. Het feit dat men lange tijd geleefd heeft impliceert dat men veel heeft gezien en de verbanden tussen allerlei zaken is gaan begrijpen. Levenservaring leert ons hoe de gebeurtenissen op elkaar volgen. Dankzij dat inzicht is de *panyin* soms in staat de toekomst te voorspellen en mensen te adviseren hoe zij problemen kunnen voorkomen. We vroegen *Panyin* Frimpong waarin de *panyin* zich onderscheidde van een jong iemand. Hij antwoordde: "Wijsheid. Vooral het vermogen goed na te denken voor hij iets doet. De jongelui beginnen gewoon (zonder na te denken)."

We vroegen Nana Kwaku Agyei de betekenis van het volgende spreekwoord: *Ɔpanyin nni biribi a, wɔ abatwe*⁵ (Ook al heeft de *panyin* niets, hij heeft een elleboog). Dit was zijn antwoord:

Als je bij een *panyin* komt en hij heeft niets om je te geven, dan kan hij je tenminste waarschuwen: "Pas op." Hij spreekt geen vervloeking maar zegt: "Als je niet luistert naar wat ik zeg, kan ik je niet helpen en raak je in de problemen."

We vroegen hem nogmaals naar de precieze betekenis van het spreekwoord en waarom er over een elleboog gesproken werd. De betekenis, legde hij uit, was dat ook al had een *panyin* niets, hij had minstens wijsheid, een manier om mensen van advies te dienen, met woorden of een simpel gebaar. Hij gaf het volgende voorbeeld:

Je bent in het huis van de chieft en wilt iets zeggen. De *panyin* die naast je zit vreest dat je iets verkeerd gaat zeggen en in de problemen zal raken. Hij stoot je zachtjes aan met zijn elleboog en fluistert dat je beter kunt zwijgen. Als hij dat hardop zou zeggen of een gebaar met zijn hand zou maken, zou iedereen het merken. Maar hij doet het met zijn elleboog en als je verstandig bent, begrijp je het en houd je je mond.

Hij vergeleek de elleboog van de *panyin* met de adamsappel die een man ervan weerhoudt onverstandige woorden te spreken die hem in de problemen kunnen brengen. De implicatie was dat vrouwen niet zo'n 'waarschuwingssysteem' hebben.

De wijsheid van de *panyin* geeft hem ook macht. Daarom zegt een spreekwoord: *Ɔpanyin ano sen suman/ɔbosom* (De mond van een *panyin* is sterker dan een amulet of god). Kwame Fosu (KF), mijn collega, en ik discussieerden over dit spreekwoord met *Ɔpanyin Addo* (OA) en *Ɔpanyin Sefa* (OS), twee oudere mannen in de nabijgelegen plaats Abetifi.

OA.: Je hebt niet de ervaring van de oude man. Je wilt iets doen, maar hij zegt dat je het niet moet doen.

OS.: Hij zegt: Doe het niet, maar je luistert niet.

OA.: Je gaat gewoon door. Daarom zeggen we: De mond van de *panyin* is een god. We hebben je gewaarschuwd, maar je hebt niet geluisterd.

KF.: Wat gebeurt er dan?

OS.: Je wilt op reis gaan en wij waarschuwen je dat het vandaag *Awukudae* (een heilige dag) is en dat je dus niet moet vertrekken. Je gaat toch. Als je gaat en je krijgt een ongeluk, zeggen we: De mond van de *panyin* is een god. Als je geluisterd had naar zijn raad, zou je niet in de problemen geraakt zijn.

KF.: Betekent het dat de oude man het ongeluk veroorzaakt heeft?

OS.: Ja.

OA.: Daar ben ik het niet mee eens. Hij heeft het zien aankomen. Hij weet het uit ervaring.

De *panyin* luistert niet naar geruchten

De goede manieren van de *panyin* zijn geworteld in zelfbeheersing. Hij is de baas over zijn gevoelens, hij wordt niet kwaad (een spreekwoord: *panyin bo mfu*), hij schreeuwt niet tegen mensen. Zijn zelfbeheersing blijkt met name uit de manier waarop hij met informatie omgaat en uit zijn ascetische houding (waarover in de volgende paragraaf). Zijn reactie op geruchten en roddel wordt in meerdere spreekwoorden vermeld. Er is weinig dat zo duidelijk laat zien dat iemand nog een kind is als het feit dat hij zijn mond niet kan houden. De ouderen in Abetifi verklaarden ons de betekenis van het spreekwoord *panyin due, mante, mante* (vrijelijk vertaald: De *panyin* zegt: neem mij niet kwalijk, ik heb niets gehoord, ik heb niets gehoord).

OA.: Als ik een chieft ben, moet ik geen acht slaan op geruchten. Stel je voor, mijn broer Yaw Pepra komt me vertellen dat Nana X dit zegt en Nana Y dat. Als je daarnaar luistert en actie onderneemt, zullen al je onderdanen je verlaten. Denk erom dat je niet onmiddellijk tot handelen overgaat als iemand je iets vertelt.... Je moet zeggen: Het gaat mij niet aan. Ik heb niets gehoord.... *panyin mmɔ nsekuo* (spreekwoord: Een *panyin* roddelt niet). Hij luistert niet naar leugens. Het is hetzelfde als *Ye se, ye se bo kuro* (spreekwoord: 'Ze zeggen, ze zeggen' verwoest een stad).

Nana Kwaku Agyei (A) verklaarde mij (S) een vergelijkbaar spreekwoord:

A.: *Panyin mi abansosem akyi* (Een *panyin* luistert niet naar geruchten).... Je moet daar niet naar luisteren. Je moet op je eigen oordeel afgaan.

S.: Wat dan te denken van een *panyin* die wel naar geruchten luistert?

A.: Hij is geen goede *panyin*. Hij wil het huis ten gronde richten (*Ope se see fie*).

Niet naar geruchten luisteren is nauw verwant aan het vermogen geheimen te bewaren. Nana Agyei probeerde dit aan ons uit te leggen door middel van een spreekwoord: *Abofra hu ne nsa hohoro a, na woye akwadaa a, woka w'ano tom* (Als een kind weet hoe het zijn handen moet wassen, sluit hij ook zijn mond).

S.: Het gaat er dus niet alleen om dat het kind leert zijn handen te wassen?

A.: Nee. Het gaat om je mond. Je moet bepaalde dingen niet zeggen. Je gaat niet rondverkondigen dat *panyin* X of *panyin* Y dit of dat gezegd heeft.

S.: Als je dat geleerd hebt, mag je bij de ouderen zitten?

A.: Ja. Je kunt gesprekken voeren met de ouderen en niemand hoort er iets van. Die persoon is 'stom' (*ano-mum*). Als je met hem praat, hoort niemand het.

Het gedrag van de *panyin* richt zich met name op kinderen. Respect is wederzijds: *Panyin fere ne mma a, na ne mma suro no* (Als de *panyin* zijn kinderen respecteert, respecteren zijn kinderen hem). Nana Agyei:

A.: Ja. Als er kinderen bij je komen en je schreeuwt tegen ze: "Ga, ga, ga, ga", dan zullen ze je niet respecteren. Ze zullen zeggen: "Die man is nu eenmaal zo." Ze zijn bang van hem en zullen hem vermijden. Maar als hij vriendelijk is, ga je naar hem toe. Hij geeft je goede raad en verwent je. Het kind heeft eerbied voor hem en gedraagt zich beleefd tegenover hem.

De *panyin* eet zijn eigen ingewanden

De zelfdiscipline van de *panyin* blijkt ook uit zijn houding tegenover voedsel en andere materiële genoegens. Gulzigheid en hebzucht passen niet bij een *panyin*. Een spreekwoord zegt: *panyin didi adibone a, oyi n'ansanka* (Als een *panyin* gulzig eet, moet hij zijn eigen bord opruimen). Nana Agyei gaf de volgende verklaring:

A.: De man is niet vriendelijk. Hij roept geen kind om met hem te eten. Hij eet alleen. Als hij zo gegeten heeft, kan hij niet een kind roepen om het bord te wassen. Je moet zelf je bord opruimen en afwassen. Je bent een slechte *panyin*.

In een gesprek met Agya Kwaku Martin (M) en Mr. Asare (A.) kwamen nog twee andere spreekwoorden ter sprake die handelden over de *panyin* en eten. Een luidde: *panyin mpere km* (Een *panyin* klaagt niet over honger), de ander: *panyin mene nsono* (Een *panyin* heeft genoeg aan het eten van zijn ingewanden).

A.: Als er niet genoeg eten in huis is, ziet de *panyin* af van zijn deel zodat de kinderen geen honger lijden. Daarom zeggen we dat de *panyin* zijn eigen ingewanden opeet.

M. Ik geef een voorbeeld: een vader en een zoon krijgen te weinig eten voorgezet. De vader laat een deel over voor zijn zoon zodat die genoeg heeft. Een *panyin* die honger heeft, huilt niet. Een kind wel.

S.: Als ik een oude man tegenkom die klaagt dat hij honger heeft en mij om geld vraagt, is dat dan geen *panyin*, ook al is hij oud?

A.: Een *panyin* klaagt niet over honger. Dat betekent dat hij niet om voedsel vraagt, zelfs als hij honger heeft.

De oude mannen in Abetifi voegden er een bijzonder beeldend spreekwoord aan toe:

OA.: Wij zeggen: *panyin yam adwansae aduasa* (in de maag van een *panyin* zitten dertig schapen.... Je weet dat je het voedsel dat men gebracht heeft moet opeten, maar dat kind van je heeft niets te eten. Je zegt hem dat hij het op kan eten. Ik kan kola kauwen en verzadigd raken....

OS.: Hij heeft zijn leven achter de rug. Hij heeft zoveel in deze wereld gegeten. Hij hoeft niets anders meer te doen dan thuis op de mensen te passen.

Een *panyin* gaat niet op reis

Wijsheid, voorzichtigheid, discipline en onzelfzuchtigheid zijn de hoofddeugden van de *panyin*. Ze worden bij elkaar gehouden door zijn toegewijde aan de familie (*abusua*). De *panyin* maakt zich nergens zorgen over behalve het welzijn van de *abusua*. Hij nadert het eind van zijn leven, waarna hij zich zal voegen bij de voorouders. Er is voor hem geen reden zich nog druk te maken over materiële zaken. Zijn kinderen en kleinkinderen doen dat. *Panyin* Pusuo, een oude blinde man die vroeger metselaar is geweest, merkte op:

Een *panyin* mag niet op reis gaan en zich ergens in een andere plaats vestigen. Hij is altijd thuis en geeft adviezen aan de jongere mensen. Als er een conflict is in huis, verzoent hij de partijen. Als een *panyin*, wel op reis gaat en ergens anders gaat wonen, zullen de mensen hem uitschelden en hem een slechte *panyin* noemen (*panyin bofoɔ*). Het is de plicht van een *panyin* om altijd thuis te zijn om raad te geven en de vrede in huis te herstellen.

Men kan zeggen dat het welzijn van de familie de toetssteen is van alles wat de *panyin* onderneemt. Wat hij ook doet, als het de familie ten goede komt, is het goed. Als dat niet het geval is, wordt hij bekritiseerd. Zijn wijsheid is er voor de *abusua*. Zijn weigering acht te slaan op geruchten en kwaadsprekerij houdt de *abusua* bij elkaar. Zoals Nana Agyei zei, als de *panyin* aandacht geeft aan roddels, komen er problemen in huis. Zijn zelfdiscipline ten aanzien van voedsel moet in datzelfde perspectief gezien worden. Hij ziet af van zijn voedsel om de kinderen goed te laten eten. De centrale plaats van de *abusua* in het leven van de *panyin* werd als volgt samengevat door een van de ouderen in Abetifi: "Het is de plicht van de *panyin* de familie te organiseren zodat haar leden één zijn en hem gezamenlijk begraven na zijn dood.

Infantilisering versus 'opanyinisering'

Het proces van oud worden vraagt om een standpunt, een commentaar. De veranderingen die zich tijdens de levensloop voltrekken, kunnen slechts op twee wijzen gezien worden: als vooruitgang of als achteruitgang. Ik ben nooit een neutraal standpunt, een compromis tussen beide tegengekomen en zou me zoiets ook niet voor kunnen stellen. Oud-worden is de langzaamste, maar meest ingrijpende, verandering in een mensenleven en dwingt tot reflectie.

In de 'Westerse' wereld lijkt oud worden overwegend als achteruitgang gezien te worden. In kunst en literatuur (McLerran & McKee 1991) zijn 'de vier leeftijden van de mens' veelvuldig beschreven als een gang van leven naar dood, van groei naar stilstand, van warmte naar kou, van goud naar ijzer (Ovidius), van lente naar winter, van ochtend naar nacht. Zo dicht Shakespeare in zijn overbekende 74e sonnet:

In me thou see'st the twilight of such day
As after sunset fadeth in the West,
Which by and by black night doth take away.

Hölderlin ziet de droefheid van het ouder worden als het voorbijgaan van lente en zomer:

Das Angenehme dieser Welt hab ich genossen,
Die Jugendstunden sind, wie lang! wie lang! verflossen,
April und Mai und Julius sind ferne,
Ich bin nichts mehr, ich lebe nicht meer gerne.⁶

Het zijn echter niet alleen dichters die zich uitspreken over de triestheid van het ouder worden. Interviews met ouderen staan vol klachten over de pijn van lichamelijk ongemak, verlies van zelfstandigheid, eenzaamheid en verveling. Een vrouw van 84 vertelde een antropologie-studente:

Ik heb me altijd alleen kunnen redden. Het ergste nu is het feit dat ik niet meer alles kan en dat ik zo af en toe hulp moet vragen. Het afhankelijk zijn van anderen is het ergste wat me overkomt. Voor mij mag het afgelopen zijn, gewoon rustig mijn laatste adem uitblazen (Slotboom 1997: 37).

Een 83-jarige vrouw in een bejaardenhuis schetste in drie korte zinnen zowel haar eigen trieste situatie als die van haar medebewoners:

Dit huis begint steeds meer op een verpleeghuis te lijken. De mensen die binnenkomen lijken steeds kreupeler te worden. Ik ben de enige die nog goed kan lopen (Slotboom 1997: 37).

Nog triester zijn de observaties bij dementerende ouderen:

Meneer Hermans ligt aan het eind van de gang op de grond, met een kussen onder zijn hoofd te slapen. De onderzoeker maakt hem wakker en vraagt of hij komt eten. Hij wil niet eten. Hij wil dood. Het is vandaag zijn laatste dag, zegt hij. Dat gegil van die mensen hier kan hij niet meer aan (De Lange 1991: 61).

Oud-woorden wordt ook gezien als een terugkeer naar het beginpunt. Het leven is een boog, een cyclus, een cirkel. De oude mens wordt weer een kind en wordt ook als zodanig behandeld. Ook hier past een beroemd citaat van Shakespeare, In 'As you like it' wordt de ouderdom als een tweede 'kindsheid' voorgesteld:

...Last scene of all,
That ends this strange and eventful history.
Its second childishness and mere oblivion;
Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything.

Het is een beeld dat reeds bij de Griekse dichter Aristophanes te vinden is en nu nog springlevend is. Hockey & James (1995: 30-31) halen diverse auteurs aan die 'infantilisering' van ouderen rapporteren. Gresham (1976), bijvoorbeeld, die onderzoek gedaan heeft in een verzorgingshuis voor ouderen registreert de 'kinderpraat' van het personeel. Tot een vrouw van 82 wordt gezegd: "Good girl, you ate all your breakfast" en Mijnheer Jones (66 jaar) krijgt 's morgens een aai over zijn hoofd met de vraag: "How are you this morning, Johnny?" In een column in de *Telegraaf* beschrijft Marianne Janssen een ontmoeting met een dementerende oude man die haar de weg naar huis vraagt. Ze drinkt koffie met hem. Even later wordt hij opgehaald:

... door een meisje van nauwelijks twintig. Een meisje met een helderwit schort, zij kon best zijn kleindochter zijn.

Heel ondeugend was hij geweest om zomaar weg te lopen. Ze gaf hem een standje als was hij een kind. De oude man boog verslagen zijn hoofd. "Meneer Vonk loopt wel vaker weg", verklaarde mij het meisje. "Dan wil hij terug naar zijn vroegere huis. En hij weet best dat dat niet mag." ... "Kom meneer Vonk. Ik heb meer te doen. Zeg gedag dan kunnen we gaan."

Het kind dat hulpeloos is, niets weet, niets kan, en bijna niets mag (niet weglopen, niet aan lucifers komen, geen seks), is een van de meest gebruikte metaforen waarmee de jonge generatie zich een voorstelling maakt van ouderdom en haar houding ten opzichte van ouderen bepaalt. Dit sociale milieu, schrijven Hockey & James (1995:32) is voor ouderen "more disabling than the biological fact of growing old." Els van Dongen (1997) heeft een genuanceerder oordeel en ziet infantilisering tevens als een houding waar wel respect voor ouderen uit kan spreken. Zij beschouwt de kindertaal als een middel waarmee men zorgzaamheid aan respect tracht te koppelen

Het beeld dat ik zoëven geschetst heb van de *panyin* in Ghana lijkt in alle opzichten het tegenovergestelde van dat van een kind. 'Opanyinisering' legt de nadruk juist op eigenschappen die het kind niet heeft. De *panyin* is wijs, hij heeft veel meegemaakt in zijn leven en begrijpt op basis van die ervaring hoe de gebeurtenissen van het leven met elkaar samenhangen. Hij geeft advies aan jongeren die nog niet over die kennis beschikken. De *panyin* kan om die reden zelfs de toekomst voorspellen. De *panyin* heeft verder geleerd zich te beheersen. Hij is rustig en bedachtzaam en handelt niet overhaast, zoals een jeugdig iemand die zich omstuimig in allerlei avonturen stort zonder eerst goed na te denken. Hij luistert niet naar roddelpraatjes en weet te zwijgen. Een geheim is bij hem veilig, dit in tegenstelling tot kinderen (en vrouwen, volgens de mannen) die niet in staat zijn een geheim te bewaren.

De *panyin* is ook onzelfzuchtig. Hij klaagt niet over honger en andere materiële ongemakken en laat anderen voorgaan. Kinderen denken op de eerste plaats aan zichzelf en willen hun behoeftes onmiddellijk vervuld hebben. De *panyin* heeft daar geen last meer van. Hij heeft al zoveel gegeten en meegemaakt in zijn leven, dat hij zich niet meer druk kan maken over zulke zaken.

De *panyin* leeft niet voor zichzelf, zoals kinderen dat doen, maar stelt zijn laatste levensjaren geheel en al in dienst van de *abusua*. Hij waakt over het welzijn van alle familieleden en spant zich in om conflicten in de familie te voorkomen of op te lossen.

Kanttekeningen

'Opanyinisering' en infantilisering zijn tegengestelde constructies van oud-woorden; de eerste komt voort uit een lineaire visie op de levensloop, de tweede uit een cyclische; de eerste is een lofzang op de ouderdom, de tweede is denigrerend; de eerste is optimistisch, de tweede pessimistisch. De belangrijkste tegenstelling is echter niet gelegen in de inhoud van beide opvattingen, maar geldt degenen die de opvatting zijn toegedaan en hem uitdragen. Infantilisering is typisch een reactie van buitenstaanders terwijl 'opanyinisering' geïmplementeerd wordt door de ouderen zelf.

Via gesprekken met anderen, jongeren en mannen en vrouwen van middelbare leeftijd, heb ik geprobeerd te achterhalen of ook door hen 'geopanyiniseerd' werd. Op het eerste gezicht leek dat inderdaad het geval te zijn. De allermeeften waarmee ik sprak benadrukten dat zij ouderen respecteren en bewonderen om hun wijsheid en hun hoge leeftijd. De volgende citaten uit een gesprek met zeven jongens van omstreeks achttien jaar illustreren dit:

"Oude mensen zijn verder gevorderd in jaren. Als je vertrouwd met hen raakt en hun respect toont, zullen ze je vertellen hoe ze die hoge leeftijd bereikt hebben en je enkele gebruiken laten zien waarmee je ook zo oud kunt worden."

"We geloven dat oude mensen dankzij hun hoge leeftijd over een zegen beschikken. Als je hen respecteert en eert, zullen ze je zegenen en die zegen zal je je hele leven vergezellen. Maar als ze je vervloeken, is dat ook levenslang."

Mijn bezoeken aan oude mensen en mijn gesprekken met hen leverden echter een heel ander beeld op. De jongeren gaven mij het 'juiste' antwoord: je hoort respect te tonen aan een ouder iemand, oude mensen hebben wijsheid en levenservaring en geven adviezen, oude mensen kunnen zegenen en vervloeken. Ik heb echter zelden een jongere met een ouder iemand in gesprek gezien. De ouderen bevestigden dat mijn indruk juist was. Bij het eerste gesprek beweerden sommigen nog dat de jonge generatie veelvuldig naar hun adviezen en wijsheid kwam luisteren. Later beweerden ze het tegendeel. Op een dag, toen we met Nana Agyei aan het praten waren, kwam een jonge vrouw die in hetzelfde huis woonde, dichterbij om te horen waar ons gesprek over ging. We vroegen haar of ze weleens naar de verhalen en spreekwoorden van de oude man kwam luisteren. Het eerlijke antwoord was nee. Nana Agyei voegde eraan toe dat de jonge generatie alleen in geld was geïnteresseerd en dat zijn woorden niet aan haar besteed waren.

De jongeren hebben geen interesse in de wijze raad van ouderen en het respect dat zij tonen is oppervlakkig. Zij *tonen* het. Het is meer een vorm van etiquette. Tijdens een gesprek over de dood maakte Nana Kwadwo Gyima (G) de volgende opmerking:

G.: Het meest pijnlijke van de dood is dat er na de dood van een oud persoon niemand is om de jonge generatie de verhalen van vroeger te vertellen.... Gisteren klaagde ik nog tot iemand dat ik niet begrijp waarom mijn kleinkinderen en de jongelui in mijn huis niet naar me toe komen en mij allerlei dingen vragen die ik weet.

S.: Waarom komen ze niet?

G.: Ik weet het niet. Ik zou willen dat ze komen en mij van alles vragen, maar ik zie ze niet. Als je niet komt, zal ik sterven en alles met me meenemen.

S.: U neemt alles mee?

G.: Ja. Mijn hoofd is vol dingen, maar ik neem ze mee want ze komen niet.

De ouderen zijn zich ervan bewust dat zij steeds minder meetellen en klampen zich vast aan traditionele opvattingen over de *panyin* die allang obsoleet zijn. Slechts enkele ouderen mogen zich verheugen in de belangstelling van de jongere generatie. Dat zijn degenen die lichamelijk nog goed gezond zijn en succes hebben gehad tijdens hun leven. Dat laatste blijkt uit een redelijke welstand en uit kinderen die 'goed terecht zijn gekomen', dat wil zeggen: een goede betrekking hebben. Hun welstand en succes leveren hun respect op. Ouderen ontvangen geen respect, bewondering en aandacht omdat zij oud zijn, en ook niet omdat zij welsprekend en wijs zijn.

Nana Kwaku Agyei had een scherpe geest en een goed gevoel voor humor. Hij kon prachtig en onderhoudend vertellen en kende ontelbaar vele spreekwoorden en traditionele wijsheden. Op het eind van zijn leven was hij echter berooid en eenzaam. Ik was een van de weinigen die naar zijn verhalen kwam luisteren. Hij woonde in een bouwvallig kamertje bij 'vreemden' omdat hij zelf geen huis had (een blamage voor een *panyin*) en velen bekritiseerden hem omdat hij zo weinig gepresteerd had tijdens zijn leven. Hij was vaak chagrijnig tegen anderen (nooit tegenover mij) en van de vele deugden van de *panyin* kon ik er maar enkele bij hem ontdekken. Hij gedroeg zich dikwijls ongeduldig en onheuselijk tegenover kinderen. Hij klaagde veelvuldig over zijn toestand en vroeg mij geregeld geld om eten te kopen.

Toen ik met een van mijn Ghanese vrienden de eenzaamheid en verwaarlozing van oude mensen besprak, wees hij mij erop dat we de verantwoordelijkheid daarvoor niet alleen bij de jonge generatie moesten zoeken. Veel oude mensen, hield hij mij voor, zijn moeilijk ("they are difficult"). Zij gedragen zich onredelijk, zijn humeurig en grof en stoten mensen af. Tijdens hun leven hebben ze soms weinig uitgevoerd. Ze hebben hun vrouw(en) en kinderen verwaarloosd en nu verwachten ze dat die wel voor hen zorgen. Ze hebben hun ellende alleen aan zichzelf te danken. Een groepje vrouwen met wie we een lange discussie voerden brachten soortgelijke verwijten naar voren.

De verheerlijking van de *panyin*, in spreekwoorden en dagelijkse conversatie, is een 'coping' strategie, een manier van omgaan met het verlies van een status die waarschijnlijk nooit zo indrukwekkend is geweest als in de spreekwoorden wordt voorgesteld. Deze grijpen terug naar een mythisch verleden dat in de gesprekken wordt herbeleefd en dat de sociale en materiële armoede van het hier en nu moet compenseren. De jongeren gaan tot op zekere hoogte daarin mee: ze steunen verbaal de lofzang van de ouderen op zichzelf. Vooralsnog blijven ze het mooie beeld van de ouderdom

respecteren. Niehof (1997) noemt die kloof tussen wet en werkelijkheid 'cultural lag'. Ik noem het gewoon 'cultuur'.

Oud in een Ghanees dorp

De heilig-verklaarde *panyin* van de spreekwoorden bleek in de dagelijkse werkelijkheid niet of nauwelijks te bestaan. Oud-zijn in dit Ghanese dorp verschilt minder van de situatie in mijn eigen cultuur dan men geneigd is te geloven als de Ghanese ouderen hun lofzang op de *panyin* aanheffen. Die lofzang verbergt een grote ambivalentie over de toestand waarin zij verkeren.

Er waren voor mij twee belangrijke redenen om het onderzoek onder ouderen in Ghana te gaan doen. De eerste was gelegen in de wijdverbreide opvatting dat ouderen in veel andere culturen meer dan bij ons geïntegreerd blijven in de maatschappij en betrokken bij de affaires van de familie. Het leek me de moeite waard dat populaire beeld te beschrijven. De tweede reden was mijn tegelijkertijd bestaande scepsis ten aanzien van dit romantisch beeld van de gerespecteerde en geïntegreerde ouderling. De Ghanese samenleving is de afgelopen 25 jaar drastisch veranderd. De wijsheid van de ouderen is niet meer relevant voor de jonge generatie. Bovendien zijn zeer velen van die jonge generatie niet eens meer in de buurt. Zij zijn om economische redenen weggetrokken naar de grote steden en naar landen buiten Ghana.

Deze ontwikkelingen, gevoegd bij wat ik eerder heb beschreven, hebben ertoe geleid dat ook in Ghana ouderen een proces van marginalisering doormaken. De echte *panyin*, de 'lady' of de 'gentleman', de succesvolle 'robuuste' oudere (cf. Garfein & Herzog 1995) is zeldzaam. Het zijn mensen van een uitzonderlijk kaliber die erin geslaagd zijn tegen de stroom van de tijd in te roeien. Het zijn bovendien bijna altijd mensen wie het zakelijk goed is gegaan. Zij hebben niet alleen wijsheid en deugdzaamheid te verdelen maar ook geld en goed en het prestige dat daaraan vast zit.⁷ De minder succesvollen tellen nauwelijks mee. Hun hoge status als *panyin* is vooral een droombeeld. De klassieke *panyin*, de oude man of vrouw die in het centrum van de belangstelling staat en door iedereen bewonderd en bemind wordt om zijn/haar wijsheid, zachtmoedigheid, goede manieren, onzelfzuchtigheid en toewijding aan het welzijn van de familie, die *panyin* bestaat praktisch alleen in spreekwoorden.

Noten

Sjaak van der Geest is cultureel antropoloog en verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. Hij doet momenteel onderzoek naar sociale en culturele betekenissen van ouderdom in Ghana.

1. Waar in dit essay het woord 'ik' valt, zouden vaak diverse namen genoemd moeten worden. Het onderzoek werd door een team van mensen uitgevoerd en bij de meeste gesprekken was een Ghanese vriend/assistent aanwezig. In sommige gevallen voerde die Ghanese vriend het

- gesprek zonder mij. Gedurende de vier periodes hebben de volgende personen een belangrijke bijdrage geleverd aan het onderzoek: Kwame Fosu, Samuel Sarkodie, Patrick Atuobi, Anthony Obeng Boamah, Michael Buabeng, Benjamin Boadu, Monica Amoako, Yaw Darko Ansah. Tijdens het Symposium 'Ouderen & Welzijn' ontving ik diverse nuttige suggesties, in het bijzonder van Fleur Thomès en Rob van Dijk. Het meest heb ik echter te danken aan de ouderen zelf. Ik beschouw hen niet zozeer als het onderwerp van dit essay, maar als mede-auteurs. Deze beschouwing bouwt voort op een nog ongepubliceerd artikel over de *panyin* (Van der Geest z.d.b).
2. Nana Yaa Amponsaa werd in 1905 geboren, hetzelfde jaar als mijn moeder. Zij noemde mij daarom haar zoon en ik noemde haar *Maame*. Ik draag dit artikel aan haar op als compensatie voor het feit dat ik teveel over mannen praat als ik het over de *panyin* heb. Tijdens een gesprek wees ze erop dat vrouwen ook *panyin* zijn. Ze had gelijk, maar mijn (mannelijke) Ghanese vrienden moesten lachen om haar eis 'Opanyin Amponsaa' genoemd te worden. Dat klonk niet, vonden ze. Maar ik respecteer haar verzoek en noem haar bij die titel: *Opanyin Yaa Amponsaa*.
 3. Tijdens het onderzoek speelde ik de rol van de 'nog-niet-oudere' (in 1994 was ik 50) en zo voelde ik mij ook tegenover mijn gesprekspartners waarvan sommigen zich de leeftijd van negentig en nog meer toeëigden. Ik heb hun echter nooit gevraagd hoe ze mij zagen, als een jongere of als een collega-in-jaren. Ik vermoed dat mijn andere hoedanigheid, die van *oburoni* (blanke), het leeftijds criterium overstemde.
 4. Voor het gebruik van spreekwoorden in een 'normale' context in de Akan cultuur, zie Yankah 1989.
 5. Dit specifieke spreekwoord veroorzaakte veel discussie en de meningen over de preciese betekenis liepen sterk uiteen. Ik heb dat elders beschreven (Van der Geest 1996).
 6. Moe hoe ambivalent de dichter over dit onderwerp is, blijkt uit de volgende veel positievere regels:

In jüngern Tagen war ich des Morgens froh,
Des Abends weint ich; jetzt, da ich älter bin,
Beginn ich zweifelnd meinen Tag, doch
Heilig und heiter ist mir sein Ende.
(Hölderlin 1988: 78)
 7. De relatie tussen geld en respect heb ik elders uitgewerkt (Van der Geest z.d.a).

Literatuur

- Apt, N.A
1996 *Coping with old age in a changing Africa: Social change and the elderly Ghanaian*. Aldershot: Avebury
- Brown, C.K.
1984 *Improving the social protection of the aging population in Ghana*. Legon: University of Ghana, ISSER.
1995 *Aging and family care in Ghana: A study in caring relationships*. Cape Coast: University of Cape Coast, Centre for Development Studies. Research Report Series No. 26.

- Bytheway, B.
1995 *Ageism*. Buckingham: Open University Press.
- Dongen, E. van
1997 Ongelukjes en niet-ongelukjes. Infantilisering en het oude lichaam. *Medische Antropologie* 9 (1): 41-60.
- Garfein, A.J. & A.R. Herzog
1995 Robust aging among the young-old, old-old, and oldest-old. *Journal of Gerontology* 50B(2): S77-87.
- Geest, S. van der
1996 The elder and his elbow: Twelve interpretations of an Akan proverb. *Research in African Literatures* 27(3): 110-18.
z.d.a Money and respect: The changing value of old age in rural Ghana. Te verschijnen in *Africa*.
z.d.b *Ɔpanyin*: The elder in the Akan culture of Ghana. Ongepubliceerd paper.
- Gresham, M.L.
1976 The infantilization of the elderly. *Nursing Forum* 15 (2): 195-210.
- Hockey, J. & A. James
1993 *Growing up and growing old: Ageing and dependency in the life course*. London: Sage.
- Hölderlin, F.
1988 *Gedichten*. Baarn: De Prom.
- Janssen, M.
1995 Meneer Vonk. *De Telegraaf* 22 april 1995: TA3.
- Lange, J. de
1991 *Zorgen voor dementerende ouderen*. Houten / Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- McLerran, J. & P. McKee
1991 *Old age in myth and symbol: A cultural dictionary*. New York, etc.: Greenwood Press.
- Niehof, A.
1997 Ouderen, zorg en welzijn: Een pleidooi voor een vergelijkende benadering. *Medische Antropologie* 9 (1): 7-22.
- Slater, R.
1995 *The psychology of growing old: Looking forward*. Buckingham: Open University Press.
- Slotboom, B.
1997 Een wankel houvast: Het perspectief van ouderen op geneesmiddelengebruik. Doctoraal scriptie Antropologie, Universiteit van Amsterdam.
- Stucki, B.R.
1995 Managing the social clock: The negotiation of elderhood among rural Asante of Ghana. Evanston, Ill.: Northwestern University, Ph.D. Thesis.
- Yankah, K.
1989 *The proverb in the context of Akan rhetoric. A theory of proverb praxis*. Bern: Peter Lang.